

АБАЙДЫҢ ТОЛЫҚ АДАМ ІЛІМІ БҮГІНГІ ҚОҒАМДЫҚ
САНАНЫҢ ЖАҢҒЫРУ КОНТЕКСІНДЕ

Ақмарал Нұрғожақызы Отарова,
Ш.Есенов атындағы КМТИУ, ф.э.к., қауымдастырылған профессор

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15272013>

Халқымыздың ұлы тұлғасы Абай-ұлт руханияты мен мәдениетінің символы. Ұлы Абайдың шығармашылық мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы, бүкіл адамзат игілігі. Поэзиясы - мәңгілік поэзия, даналық пен махаббаттың, парасат пен адалдықтың поэзиясы.

Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма...

Абай болашақ ұрпаққа сөзін осылай арнады. Бұл өткеннің құлазыған ғасырларынан өзіне бейтаныс, басқа, бірақ жарқын болашаққа сенімді жол салған ақынның айтқан сөзі еді.

Қазақ халқының ой-санасында соны бағыт ұстанып, қазақ елін прогреске жетектеген ұлы ойшыл ақын «Түзетпедік едім заманды» деп, өз танымының тұрғысынан жас ұрпақтың жаңа өкілін дәуір талабының деңгейінде оқытып, тәрбиелеуді мақсат тұтып, белсене әрекет етті.

“Қазақтың бас ақыны Ұлы Абайдың өлген күнінен қаншама алыстасақ, рухына соншама жақындаймыз. Халқымыз үнемі бұл күйде тұра бермес, ағарар, өнер-білімге қанар, сол күндерде Абай құрметі күннен күнге артар. Халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер, қуанар...” деген болатын Алаш зиялысы Міржақып Дулатов.

Мінеки, бүгінде халқымыздың бас Ұлы ақыны, данышпан хакім, жазба әдебиетінің негізін салушы Абай Құнанбайұлының туғанына – 185 жыл болып отыр.

Шындығында, Ұлы дала философы, ағартушысының өмірден озғанына 2 ғасырға жуықтаса да оның бейнесі туған халқына жақындай түседі. Бүгінгідей жаһандану дәуірінде ұлы ойшылдың жауһар туындылары терең ой-танымының құндылығымен өміршең.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

Бұл туралы ҚР президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан мақаласында айтып өтті. «Абайды білу-өзіңді тану. Өзін-өзі тану және адамның тұрақты дамуы, ғылым мен білімнің басымдығы-жетілудің көрінісі» деді.[1].

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.

Бүкіл өмірін елінің көкірек көзі – сауатын ашып, жетелеуге арналған ұлы Абайдың еңбегін бағалағанда алдыңғы орында оның бүкіл халықтың рухани бас ұстазы болғандығы тұрар еді. Ұлы ұстаздың ағартушылық көзқарасының алтын дінгегі – адам тәрбиесі, содан туындайтын бүкіл халық тәрбиесі. Әрбір жас адам ақыл ойдың, мидың, жүрек пен сезімнің күшін пайдаланып, өз елінің «кетігін» бітейтін «кірпіш» болса деп армандайды. Сонда адам мұраты мен халық мүддесін ұштастыратын жастар тәрбиесіндегі басты нұсқа қандай десек, ұлы ақын: «ақыл сенбейтін іске сенбе, ондай іске кіріспе, әуелі білім, ғылым өнер жолын таңдап алып, «естілерден үлгі ал, еңбекпен ғана мал тап» деп жол сілтейді. Ұлы ұстаз жан-жақты, кемел тәрбиелі адам ғана «толық адам» санатына қосылады деп есептейді.

Ал кемелдікке жетудің тура жолы – адам бойында имандылық қасиеттердің туындауынан басталады. Абайдың рухани әлемі мен шығармаларындағы басты ортақ философиялық мәселе – адам болмысы. Адамның өз орнын табуы, өзіне жол сілтеп, бағыт-бағдар беруі – Абай этикасының негізгі ұстанымында мәні ашылып түсіндірілген.

Абайдың толық адам ілімі – философиядағы адам мәселесі және шығыс философтарының адам мәселесі ілімдерімен жүйелі сабақтастықта келеді. Атап айтқанда, Әл-Фарабидің «парасатты адам ілімі», Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу Білік» дастанында баяндалған «жауанмәрттілік ілімі», Ахмет Яссауидің «камили инсани» яғни адами кісілік ілімі, Сүлеймен Бақырғанидың сопылық ілімі, Шәкәрімнің «ар ғылымы» ілімдері негізінде іліми мектебін жасақтады. Әлемдік рухани ой үдерісінде сараланған саңлақтардың асыл қиқатын Абай хакім жалғастырды. Асыл ақиқатты, адамгершілік құндылықтарды өз еңбектерінде ойшылдық, даналық сипатта көркем түрде жеткізді.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

Данышпан ақынның шығармаларын зерттеу тәуелсіздік алған жылдардан бастап атеистік қоғамның кеңестік идеология шеңберінен шығарылып, жаңа бағытта ғылыми өрісін кеңейтті.

Абай шығармаларын зерттеуге А.Байтұрсынов, М.Әуезовтен бастап сандаған отандық, әлемдік ғалымдар өз үлестерін қосып келеді. Соның ішінде қазіргі жаңа серпінмен абайтану ғылымын зерттеушілердің көшбасшысы – Мекемтас Мырзахметұлының еңбегі орасан зор.

Ғалым өз еңбектерінде ойшыл, ғұлама Абайдың толық адам іліміне қатысты былай деген болатын:

«Адамзат қоғамы тарихында адамгершілік идеясы ғасырлар бойы күн тәртібінен түспей келе жатқан ең басты мәселелердің бірі – жеке адамның ақыл, мінез жағынан пісіп жетіліп, яғни толық адам болуы жайлы ойлар пікір күресін тудырып келуде. Гуманист атаулының бәрі де дүниедегі ең асыл, бағалы нәрсе – адам болса, сол адам бойындағы ең басты сипаттары неден тұрмақ дегенге әр заман ойшылдары өз ұғым-нанымы, заман талабы тұрғысынан жауап беріп келді. Бұл іспеттес тарихи сұрау Абай өмір сүрген ХХІ ғасырдағы қазақ қоғамы жағдайында ұлы ойшыл алдына да қойылды [2, 230],- деген болатын. Абай адам мәселесін оның қайшылыққа толы қоғамдық болмысының контекстінде қарастырады.

Абай қоғамның тәрбиесі жеке адамнан басталатынын көрсетеді. Өйткені «адам түзелмей заман түзелмейді» деп ашық айтып, тобырдың ішінде тұлға жүрмесе мәнінен айырылатынын меңзеп, «не болды өңкей нөл» деп налыды. [3, 337].

Алдымен, ұлы тұлға неге толық адам іліміне келді? деген сұраққа жауап іздеп қаралық. Ақын өмір сүрген - ХІХ ғасыр Ресей патшалығының қазақ даласын отарлау саясатының аса күшейген кезі болатын. Ел билігіне болыстық жүйенің енгізілуі-қазақ халқының менталитетіне, мінез-құлқының өзгеруіне кері әсерін тигізді. Шен-шекпенге, билікке таласу болыстық сайлау, ауылнай т.б қызметтерге таласу, ел адамдарын, рулы елді бір-біріне айдап салу, содан туатын түрліше жағымсыз мінездердің пайда болуы, бар малын шығындап пара беру, алу, күншілдік пен арыз жазу, жағымпаздық, сатқындық т.б бұрын-соғды қазақ баласында кездеспеген өзге де толып жатқан ұсақтану, тексіздікке бару, ұлттық рух, намыстан айырыла бастауды Абай өз заманында терең сезінді.

Абайдың «Болыс болдым, мінеки» өлеңінде уақыт, қоғам шындығының бет бейнесі көрінді. Жағымпаз, парақор болыс-ел қамын ойлайтын тұлға емес.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

Жеке басы, ақша, атақ үшін елін, ұлтының мүддесін сатып жіберетін пақыр. Ел тұтқасын ұстаған адамдар осындай азғындыққа бара жатырса, ел болашағы не болмақ? Отаршылдықтың сұрқия саясаты дендей еніп жатырған осындай сұмдықтарына қандай тосқауыл қояға болады? Халықты жамандықтан, ұлтты бұзылудан сақтап қалудың жолы қандай? Отаршылдықтың бетін қайтаратын қазақ даласында күш жоқ. Ондай күшті ұлы ақын таба алмады. Мәнеғ сол кезде Абай халықтың өзінің мықты рухы мен сенімі, намысы ғана сақтап қалатынын түсінді. Ол үшін халықты, жас ұрпақты соған бағыттайтын ілім қажет деп ойлады. Абай шығыс философиясына ден қоя отырып, оны өз тарапынан толықтырып, тереңдетті.

Осы мүдде тұрғысынан Абай адам болам деген әрбір талапты жастың бойында адамшылықтың қандай нәрі, ізгілікті сипаттары басым болу керектігін алғаш рет «Ғылым таппай мақтанба» атты өлеңінде саралап, көп нәрсенің төркініне назар аудартады. Ұлы ақын жас ұрпақтың адам болу талабының тұңғыш қадамы неден басталу керек деген сұраққа: «Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады», - деп жауап береді. Ондағы бес асыл мен бес дұшпанның негізі, профессор М.Мырзахметұлы айтқандай, шығыстың ойшылы Ғұламаһи Дауанидің (ХҮ) шәкірті Жүсіп Қарабағидың (ХҮІІІ) «Рисаласындағы» 2-ге бөлінетін жан азығынан (жанның пайдалы және зиянды азығынан) негіз алады. Рисалада шын сенім, жомарттық, ғылыми түсінік пен күншілдік, жалған сенім бір-біріне қарама-қарсы қойылады.

Бұл ой Абай дүниетанымында одан ірі тереңдетіліп, адам бойына аса қажетті «бес асыл қасиет» пен оған қарама-қарсы зиянды «бес дұшпан» айқындалады. Абай айтқандай әрбір жас өзінің дүниетанымын қалыптастыруда «жанның пайдалы тамағымен» сусындауға саналы түрде бет бұрғанда ғана толық адам жолына түсе алады.

«Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен» деп білген Абай елінің ертеңін білім-ғылыммен байланыстырды; сондықтан да халқын оқуға, білім алуға, ғылымды үйренуге шақырды. «Ғылым» Алланың сегіз сипатының бірі екенін еске салды: «Ғылым – Алланың бір сипаты, ол – хақиқат», «Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған хаж, ешбір ғибадат орнына бармайды» (Оныншы сөз). Абай «Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық» (Он сегізінші сөз), «Ғылым мал табу құралы

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

емес, мал ғылымды дамыту үшін қажет» дейді. Демек, ғылым – өмірді танып-білудің бірден бір жолы; адам білімдар болған сайын ақиқатқа қарай, яғни Аллаға да жақындай түседі деген сөз». Күллі адам баласын қор қылатын 3 нәрсе бар. Әуелі-надандық, екінші-еріншектік, үшінші-залымдық деп білерсің. Содан қашпақ керек деп толғайды.

Абай ілімінің бір жұмбағы – жүректің көзін ашу. Хәкімнің жүрек жайындағы ой толғауларының негізі мен желістері «Әуелде бір суық мұз ақыл зерек», «Кейде есер көңіл құрғырың», «Малға достың мұны жоқ малдан басқа», «Алла деген сөз жеңіл» сияқты өлеңдері мен «Менің сырым, жігіттер, емес оңай», «Жүректе көп қазына бар, бәрі қызық» деген аудармаларында, қарасөздерінде баяндалады.

Былайғы қазақтың жүрек туралы ұғымы «жүректі адам», «батыл адам» дегеннен шықпайтынын айта келіп, оған тың мағына үстеп, «рақым, шапағаттың қайнар көзі» деп философиялық тұрғыдан мән береді. Ақыл, қайрат, жүректің бірлігінде жүректі бірінші орынға қояды.

17- қарасөзде жүректі сөйлетіп, «қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады» деп сөйлетеді.

Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек,-
Деп ғылымға ден қоя отырып:
Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек,

-деп ой қорытады.

Мұндағы «ыстық», «нұрлы», «жылы» эпитеттеріне ақын терең мағына үстеген. Ақылдың өзін «нұрлы ақыл», «суық ақыл» деп бөлген ақын жоғарыдағы қарасөзінде айтқандай, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылықтың ұясы жүрекке бірінші орынды беруі, оған ішкі қуатты, ақыл-ойды билетуі-адамзатты гуманизмге шақыруы және әрбір адамның бойында мейірбандық, адамдықтың үстем болуын қалауы еді. Әрине, Абайдың бұл философиялық дүниетанымының ұлы ойшыл, ғалым әл-Фарабиден бастау алғаны ақиқат. [4, 94].

Абай шығармашылығында жүректің культін көтеріп мадақтағанда, сол мағынаға өз тарапынан айрықша гуманистік астар беріп, адамзат баласының бойында ұялаған ең асыл қасиеттер – мейірім, рақым, әділет, шапағат, ар-ұят

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

атаулының қайнар көзі, құтты мекені ретінде қарауымен ерекшеленеді. Сол себептен де адамгершілік туралы осы ойларын өнер тілімен жүйелі түрде оқырман қауымға түсінікті етіп жеткізеді. Жүректің баламасы ретінде әділет, шафағат сөздерін пайдаланады.

Абайдың танытуынша, шафағат та, әділет те - жүрек ісі. Адамшылық жолында жүрек ісінің аталмыш екі қасиеті бірімен бірі ажырамас егіз құбылыс, құстың қос қанаты іспеттес бүтін дүниелер. [5, 62]. Ол туралы 17-қара сөзі мен «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңінде тоқталып өткен.

«Толық адам» кім деген сұраққа Абай:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек, -
немесе,
Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек, -

деген тезистерінде жауап беріп өткен. Оның гуманистік дүниетанымынан туындап, бүкіл шығармаларында желілеп тарап жатқан осы толық адам туралы ой-толғаныстарының құяр арнасы: «Не түрлі болса да, я дүниеңнен, я ақылыңнан, я малыңнан ғадалет, шафағат секілді біреулерге жақсылық тигізбек мақсатың болса, ол жол – құданың жолы», - деген сөзінде жатыр. Осы ой байламында Абай тарататын мораль философиясы мен адамгершіліктің негізгі желісі де жатыр. Осы наным тұрғысынан туындап отырған адам болудың ең басты тіректері ретінде ақылды, әділетті, рахымды ұсынатын Абай: «Бірақ сол жолға жүруді өзінше кім қалап қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді», - деп өз танымының негізі қайда жатқанын көрсетіп отыр

Абайдың ішкі нанымы, дүниетанымы, адамшылық жолындағы үгіті мен мораль философиясы жайлы танымы толық түрде «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінде айтылған. Мұнда мораль философиясына соғатын үш сүю (иманигүл) деп аталатын ақын танымының мағынасы осы өлеңде түгелге жуық ашылған:

“Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүю болады имани гүл,

Иманның асылы үш деп сен тәхқиқ біл.

Ойлан дағы үшеуін таратып бақ,

Басты байла жолына, малың түгіл”

Бірінші сүю – күллі ғаламды махаббатымен жаратқан жаратушыны сүю. Екінші сүю – адамзатты бауырыңдай сүю. Оның ішіне қыбырлаған құмырсқасынан бастап жер әлемдегі ұлтына, нәсіліне қарамай бүкіл адамды сүю, құрметтеу. Ал үшінші сүю – Абайдың 38-қарасөзінде Алланың бойындағы 8 сипаттан құдірет пен ғылымды біріктіріп алатын ғақылға (ақылға) сүйене отырып ұстанатын ғәділетті (әділетті) сүю. Иманигүл – толық адам болудың темірқазығы. [3, 214].

Шын хакім, сөзің асыл – баға жетпес,

Бір сөзің мың жыл жүрсе,

дәмі кетпес.

Қарадан хакім болған сендей жанның

Әлемнің құлағынан әні кетпес,

- деп Мағжан ақын толғағандай,

Абай өмір сүрген заман кеткенімен, бүгінде Абайды Мағжан айтқан әлем аренасына уақыттың, тағдырдың өзі алып келіп отыр. Біздің міндетіміз – Абайдың «Толық адам» іліміне терең бойлау. Ұлы ойшылдың ой өркениетін іске асыру кезеңі келді. Абайды оқу, тану, ойларының тереңіне үңілу, маржанын теру – ойшылдың ой өркениетіне мойын бұру болып табылады

Бұл жөнінде Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында нақты міндеттер қойып: «Біз Абайдың «толық адам» тұжырымын қайта зерделеуіміз керек. Бұл бағытта ғалымдарымыз тың зерттеулерді қолға алуы қажет. «Толық адам» концепциясы, шындап келгенде, өміріміздің кез келген саласының, мемлекетті басқару мен білім жүйесінің, бизнес пен отбасы институттарының негізгі тұғырына айналуы керек деп есептеймін», деген болатын.

Қазіргі уақытта біз неге Абайдың «толық адам» іліміне қайта ден қойып отырмыз? Үстем идеологиялы кеңестік кезең қанша дегенмен, тұйық, оқшауланған қоғам болды. Қазіргі уақыттың ерекшелігі – жаһандану үдерісі өте күшті жүріп жатыр. Мұның жақсы жақтарымен қатар, өзге елден келіп жатқан көптеген жат ағымның, теріс идеологияның, дәстүр-салтымызды, наным-сенімімізді бұзатын жағымсыз ықпалдардың күшейіп тұрғанын жасыра алмаймыз. Оларға қалай төтеп беруге болады? Қалай өзіміздің ұлттық

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

менталитетімізді сақтаймыз? Осы орайда алдымызда темірқазығымыз-Абай ілімі бар, адаспайтын жолымыз жатыр.

Біз елді, ұлтты Абайша сүюді үйренуіміз керек. Ұлы ақын ұлтының кемшілігін қатты сынаса да, тек бір ғана ойды – қазағын, халқын төрге жетелеуді мақсат тұтты. Дана ақын келер ұрпақты жүрегіміңнің қуаты, перзенттерім деп Абайдың толық адам туралы ілімі еліміздің ертеңі жастарымыздың жоғары адамгершілік нормаларын, жан-жақты білімділікті, ғылымға ұмтылуды, рухани биік мәдениетті, ұлтқа адал қызмет етуді талап етеді, жолын көрсетеді.

Ғұлама ақын, ойшыл Абайдың мұрасын жаңаша көзқарас тұрғысында бағалау- бүгінгі ұрпақтың қастерлі борышы болса, келер ұрпақтың үлгілейтін ісі болмақ. Абай – данышпан, хакім, қазақтың идеалы болып мәңгілік халқымен жасай бермек

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қ. Тоқаев. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан мақаласы Егемен Қазақстан газеті. 2020ж
2. Мырзахметов М. Абайтану. 1 т. – Астана: «Interactiv Kazakhstan», 2014. – 432 б.
3. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. - Алматы, 1977
4. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. - Алматы, 1994.
5. Омаров Д. «Абайдың рухани мұрасы» - Алматы: «Ел-шежіре» баспасы, 2007 ж.